

**ТЕРНОПЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

На правах рукопису

Ш Т О Н Ь Олена Петрівна

ПОЛІСЕМІЯ ВІДНОСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

**(на матеріалі сучасної української прози
50 - 80-х років ХХ століття)**

10.02.01 — українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

**дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук**

ТЕРНОПЛЬ - 1997

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Тернопільському державному педагогічному університеті

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук,
доцент Невідомська Лілія Мелетіївна

Офіційні опоненти:

доктор філологічних наук, професор
Л.О.Пустовіт, провідний науковий
співробітник Інституту української
мови НАН України

Кандидат філологічних наук, доцент
кафедри української мови Львівського
державного університету ім. І.Франка
М.П. Білоус

Провідна установа

Чернівецький державний університет
ім. Ю.Федьковича.

Захист відбудеться "20" листопада 1997 року о 14 годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради К12.03.01
Тернопільського державного педагогічного університету
(м.Тернопіль, вул. Кривоноса 2,
філологічний факультет, аудиторія 30)

Автореферат розісланий "20" жовтня 1997р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Палихата Е.Я.

Актуальність дослідження. У художньому мовленні слово зазнає багатогранних трансформацій: розширюється його смисловий об'єм, збагачується емоційно-оцінна семантика, змінюється сполучуваність з іншими словами, виявляються нові образні можливості. Ці процеси визначають змістову своєрідність лексем, їх здатність розширювати свою семантичну структуру, тобто набувати нових значень. Хоч розробка проблеми полісемії має достатньо довгу історію (від М.Бреалья, А.Дармстетера, Г.Пауля, В.Вундта, Г.Стерна, О.Потебні до наших днів), на сьогодні не з'ясовані повністю питання про внутрішню впорядкованість (ієрархію) значень полісемантичних слів, які належать до різних частин мови. Останніми роками з'явилися численні роботи, зокрема дисертаційні дослідження, у яких ці семасіологічні проблеми розв'язуються на матеріалі різних лексико-семантичних або словотвірно однотипних об'єднань. Найактивніше розглядаються в цьому плані дієслова, не залишаються поза увагою й іменники.

Особливості полісемії прикметників, насамперед відіменних, більшою чи меншою мірою досліджуються польськими лінгвістами школи В.Дорошевського. На матеріалі російської мови семантика відносних прикметників (далі - ВП) описується у розвідках Ю.Апресяна, Г.Уфимцевої, О.Земської, О.Шрамма, Ж.Соколовської, Л.Шіріної, Л.Сергєєвої, Л.Іванової, Т.Щепіної, С.Кім, Г.Бортник, Н.Донцу та ін. Окремі питання словотвору та семантики прикметників української мови вивчають у своїх працях О.Шевчук, А.Шамога, О.Дзівак, А.Грищенко, М.Тимченко, Л.Пустовіт, Т.Линник, М.Іщук, М.Білоус, В.Грещук, І.Кононенко, М.Степаненко, та ін. У більшості зі вказаних праць об'єктом дослідження виступають або лексико-семантичні, або словотвірно однотипні семантичні групи, що зумовлено, можливо, особливим інтересом, який виявляється останнім часом до проблем системності лексики та словотвору. Так, наприклад, у вказаних дослідженнях йдеться про відіменні суфіксальні та префіксально-суфіксальні прикметники (О.Шевчук), параметричні прикметники (Г.Линник), відад'єктивні прикметники (М.Іщук), прикметники на позначення смаку (М.Білоус), лексику на позначення кольору (О.Дзівак) тощо.

Синтаксична і семантична сполучуваність прикметників аналізується у роботі М. Степаненка. Частина українських мовознавців досліджує естетичні можливості ВП, їх функції у ролі епітета, однак на матеріалі деяких тематичних груп або ж окремих художніх творів (Н. Сологуб, Л. Ставицька, Н. Сидяченко, І. Бабій та ін.).

Проте широке коло проблем, що стосуються семантики відносних прикметників, залишається нерозв'язаним, оскільки на сьогодні немає монографічних досліджень, які б ставили за мету показати на достатньо великому і частотному матеріалі особливості полісемії українських ВП. Однією з причин цього, мабуть, є складність мовного матеріалу. Йдеться насамперед про те, що прикметникам, на відміну від іменників, не властива референтна віднесеність. У зв'язку з цим їх лексичне значення характеризується більшою абстрактністю, що помітно утруднює дослідження семантичної структури ад'єктивів. Крім того, ВП є словами похідними, тому їх семантична структура багато в чому зумовлена семантичною структурою твірних іменників. До вказаних об'єктивних труднощів, що виникають під час дослідження семантичної структури багатозначних відносних прикметників (далі - БВП), долучаються і суб'єктивні чинники, зумовлені недостатністю вивчення деяких аспектів лексичної семантики ВП, наприклад, семантичної структури прямого номінативного значення, семантичної основи протиставлення відносних та якісних прикметників, специфіки переносних значень ВП та напрямків розвитку таких значень у художньому мовленні.

З огляду на викладене, дослідження семантичної організації достатньо великої і частотної групи БВП у плані виявлення особливостей лексико-семантичних варіантів (ЛСВ), що утворюють їх структури, встановлення зв'язків між ними, а також напрямків розвитку переносних значень найуживаніших ВП у межах основних тематичних груп у сучасній українській прозі залишається на сьогодні актуальним.

Актуальність згаданої проблематики спричинила те, що об'єктом дослідження у дисертації стали багатозначні відсубстантивні прикметники, вибрані методом суцільного обстеження художніх прозових текстів, написаних і виданих з 1950 до 1990 року. Серед них твори різноманітної тематики: військової (О. Гончар, Ю. Збанацький, В. Козаченко та ін.), історичної (Є. Гуцало, В. Кулаковський, В. Чемерис та ін.), робітничої (П. Загребельний, Ю. Дрозд та ін.), природоохоронної (О. Гончар, В. Шевчук, В. Яворівський та ін.) тощо. Роботи

ча картотека містить близько 4000 текстових прикладів слововживань та 1800 карток із БВП та твірними іменниками, які фіксує академічний одинадцятитомний “Словник української мови” (СУМ). Із метою уточнення семантичної структури досліджуваних лексем та напрямків її розвитку додатково використано матеріали лексичної картотеки Інституту української мови НАН України.

Мета роботи полягає у тому, щоб визначити й описати семантичну організацію БВП у структурно-функціональному аспекті, а також виявити закономірності семантичного розвитку ВП різних тематичних груп у сучасній українській мові. Ця мета зумовлює такі часткові завдання:

- 1) простежити характерні особливості структури лексичного значення ВП;
- 2) уточнити класифікаційні ознаки, за якими протиставляються відносні та якісні прикметники, визначити типи значень досліджуваних ВП і на цій основі виробити оптимальну методику аналізу семантичної структури БВП;
- 3) виявити можливі комбінаційні поєднання значень різних типів у семантичній структурі БВП та описати їх;
- 4) з'ясувати способи зв'язку ЛСВ у структурі досліджуваних лексем та можливість залежності встановлених способів від типу значення;
- 5) визначити й описати напрямки розвитку переносних конотативних значень у ВП 22-х різних тематичних груп.

У дисертації застосовувались такі методи і прийоми дослідження: метод компонентного аналізу, описовий метод, а також прийоми кількісного аналізу, зіставлення, класифікації та систематизації лексичного матеріалу.

Наукова новизна роботи. У дисертації вперше досліджена семантична структура БВП української мови: виявлені й описані типи можливих структурних комбінацій ЛСВ, які в художньому мовленні виконують номінативну або ж оцінно-кваліфікативну функцію; визначені типи семантичних зв'язків між ЛСВ у структурі полісемантичних ВП; представлено системний опис напрямків розвитку переносних конотативних значень у структурах БВП усієї сукупності тематичних груп, що дозволило виявити закономірності семантичного розвитку досліджуваних лексем у сучасній українській мові на широкому матеріалі художніх прозових текстів.

Практична значимість роботи полягає в тому, що її результати можуть бути використані в лексикографічній практиці, у дослідженнях із семасіології, культури мовлення, при викладанні української мови на філологічних факультетах педагогічних інститутів та університетів, читанні спецкурсів, проведенні

спецсеминарів із лексики, морфології, стилістики.

На захист винесено такі положення:

1. До семантичної структури багатозначних відносних прикметників, які функціонують у сучасній українській прозі, входять не тільки номінативні, а й конотативні значення (узуальні й оказіональні), що виникають як наслідок перетворень у семній структурі ЛСВ шляхом приглушення архісеми й активізації диференційних емоційно-оцінних семантичних компонентів.

2. Для семантичної організації БВП характерні різні типи зв'язку між їх ЛСВ, визначені у термінах, що ґрунтуються на системній міжрівневій аналогії. Простежуються семантичні структури із сурядним, підрядним зв'язками та їх поєднанням. Якщо структури БВП містять не один, а кілька залежних ЛСВ, то між ними спостерігається однорідна, неоднорідна, послідовна та змішана семантична підрядність.

3. Залежність між типом семантичного зв'язку у структурі БВП і типом значень, що цю структуру утворюють, визначає певна закономірність, а саме: первинні номінативні значення поєднуються лише сурядним зв'язком, вторинні номінативні частіше однорідною підрядністю на основі актуальної понятійної семи (архісеми), а узуально — чи оказіонально-конотативні — переважно неоднорідною підрядністю на базі потенційної диференційної семи.

4. Найпомітнішим чинником формування полісемії ВП, вживаних в українській художній прозі, є перенесення (на основі емпіричних, власне раціональних, оцінних ознак), напрямки якого зумовлюються особливостями семантики відносних прикметників різних тематичних груп.

Апробація роботи. Наслідки дослідження обговорювались на 5 Міжнародній науковій конференції “Семантика мови і тексту” (Івано-Франківськ, 1996), Всеукраїнській науково-практичній конференції “Гуманітарна освіта і проблеми виховання молоді” (Херсон, 1995) та міжвузівських наукових конференціях у Києві, Херсоні, Тернополі, а також висвітлені у трьох статтях, присвячених даній проблематиці.

Структура роботи. Основна частина дисертації обсягом 170 сторінок складається зі вступу, двох розділів і висновків. У роботі також є: перелік умовних позначень, список скорочень зацитованих обстежених текстів, список використаної літератури (228 найменувань), 3 додатки обсягом 30 сторінок (Додаток А містять діаграми співвідношення структур БВП із різними типами семантичного зв'язку між ЛСВ, таблицю співвідношення типів семантичного зв'язку у прикметників чотирьох виявлених структурно-семантичних груп, додаток Б -

класифікацію напрямків розвитку конотативних значень БВП за тематичними групами (22 таблиці); у додатку В подано таблицю кількісного співвідношення напрямків переносів за різними ознаками у тематичних групах БВП).

Зміст роботи. У вступі викладена основна мета і завдання дослідження, обґрунтовано вибір теми та її актуальність, зазначена наукова новизна та практична значимість результатів проведеної роботи. Визначено об'єкт дослідження та методи його аналізу.

У першому розділі **“Особливості семантичної структури українських багатозначних відносних прикметників”** розкриваються теоретичні засади дослідження семантики відносних прикметників у художніх текстах.

Спираючись на спеціальну наукову літературу з проблем семантики, лексичне значення слова трактуємо як складне утворення, яке представляють ієрархічно організовані компоненти - семи. За характером інформації, що передається, за прагматичним статусом вони можуть бути денотативними, тобто належати до предметно-логічної сфери семантики слова, або ж конотативними, що відображають прагматику акту комунікації і пов'язані з емоційним станом мовця, його оцінюванням предмету мовлення, бажанням впливати на співрозмовника, а також із умовами спілкування, які визначають функціонально-стилістичне забарвлення слова.

Полісемія ВП, зокрема, розвивається шляхом перетворень у семній структурі ЛСВ, коли приглушуються архісеми (номінативні значення, які співвідносяться із родовим уявленням про клас предметів) і на перший план висуваються диференційні емоційно-оцінні семи, що стають основою для виникнення переносних якісних значень. Найбільш типовими для прикметників є диференційні потенційні семи, які властиві вихідному значенню полісемантичного слова, але активізуються у його переносних значеннях (О.Шрамм). Цим, зокрема, пояснюється “розмивання” меж між розрядами прикметників, коли завдяки активізації конотативних сем у ВП розвивається відтінок якості.

Семантична структура БВП, на думку О.Шрамма, є нежорсткою, відкритою. Лексикографічне тлумачення таких прикметників можна прийняти як приблизний опис цієї структури. Зазначається також, що при дослідженні полісемії відносних прикметників у її функціональному аспекті розмежування термінів “вживання слова” - “значення” - “семантичний відтінок” не є принципово важливим, бо мета роботи полягала не стільки в тому, щоб описати структуру БВП у системі мови, скільки виявити закономірності розширення їх семантики

у художньому творі внаслідок приєднання нових сем денотативно-конотативного плану. З огляду на це усі зрушення в семантичній структурі таких лексем трактуються як такі, що створюють полісемію.

У роботі, як і в більшості семантичних досліджень, що стосуються не тільки особливостей лексичного значення слова в системі, а й враховують його функціональні, прагматичні можливості (Л. Донецьких, Н. Донцу, О. Шрамм тощо), використовується типологія лексичних значень В. Виноградова, дещо уточнена стосовно завдань і об'єкта дисертаційного дослідження. Тому при визначенні типів лексичних значень БВП перш за все береться до уваги їх функція в художніх творах, у яких називання певних ознак нерідко супроводжується емоційно-оцінними конотативними прирошеннями. Отже, залежно від того, чи прикметник має пряму денотативну співвіднесеність і служить для номінації, чи така денотативна співвіднесеність приглушується й на перший план виступають емоційно-оцінні конотації, виділено: а) номінативне значення (НЗ) і б) конотативне значення багатозначних відносних прикметників.

У багатьох випадках конотативна семантика потенційно властива прикметникам. Коли вони поєднуються із певним класом іменників, то виникають значення, які можна кваліфікувати як узואльні (їх здебільшого фіксують відповідні словники). У СУМ(і) подібні значення інтерпретуються по-різному: як окреме пряме чи переносне значення, як відтінок значення, із помітками розм., ірон., зневажл., образно тощо. Таким узואльно-конотативним значенням (УКЗ) протиставляються оказіонально-конотативні значення (ОКЗ), оскільки, функціонуючи в художніх творах, у сучасній українській прозі зокрема, відносні прикметники набувають індивідуально-авторських значень, що пояснюються особливостями художнього мовлення. Такі значення звичайно не зафіксовані у СУМ(і), але, як свідчить зібраний матеріал, також входять у структуру аналізованих БВП, як напр., значення прикметника шлуноквий у контексті: *“І думається мені так: звичайна людина має в серці два передсердечка і два шлуночка, а у Безбородька все стало шлуночками. - Чимало у нас ще є таких шлункових голів, декого вони задовольняють”* (Стельмах).

У конкретній лексемі набір зазначених ЛСВ може бути різноманітним. Однак протиставленими виявляються структури, які складаються із ЛСВ, що виконують у художніх творах лише номінативну функцію, і структури, у яких, крім НЗ, наявні УКЗ та ОКЗ. У структурі багатозначної лексеми НЗ, УКЗ та

ОКЗ може бути декілька, тому ми скористаємося знаком $\sum_{H}^1$, який прийнято в

математиці для позначення суми яких-небудь одиниць. Аналіз матеріалу показує, що можна виділити такі структурно-семантичні групи багатозначних

відіменних прикметників: а) $\sum_H^1 \text{НЗ}$; б) $\sum_H^1 \text{НЗ} + \sum_H^1 \text{УКЗ}$; в) $\sum_H^1 \text{НЗ} + \sum_H^1 \text{ОКЗ}$; г) $\sum_H^1 \text{НЗ} + \sum_H^1 \text{УКЗ} + \sum_H^1 \text{ОКЗ}$.

Прикметники першої із вказаних груп активно функціонують у художньому мовленні і кількість їх серед досліджуваних лексем становить приблизно 22,0%. Але ця цифра є досить умовною, оскільки показовою є лише для тих найчастіше вживаних у сучасній українській прозі БВП, що стали предметом аналізу. Помітна кількість подібних прикметників, зрозуміло, лишилась поза увагою. Це стосується переважно тих лексем, що активніше функціонують у науковому, офіційно-діловому, публіцистичному стилях, є термінологічними і переважно — іншомовними. Відносність згаданої кількості пояснюється ще й тим, що художнє мовлення - процес творчий, індивідуальний, а тому будь-який відносний прикметник із номінативним значенням може на основі певних авторських асоціацій набувати ОКЗ, підтверджуючи мовну закономірність, на яку у свій час вказував В.Виноградов: у всіх відносних прикметниках потенційно закладений відтінок якості.

Точний опис семантичної структури БВП передбачає обов'язкове з'ясування специфіки лексикографічної інтерпретації їх семантики (оскільки при її аналізі ми спираємося насамперед на словникове визначення кількості та ієрархії ЛСВ певних ВП).

Найчастіше словниковий опис первинного (основного, номінативного) значення має вигляд вказівки на узагальнене значення прикметника, а саме: "Прикм. до ...", "Пов'язаний із ...", "Стосовно до ...". У таких тлумаченнях не конкретизується характер відношення до того, що називає твірний іменник, наприклад: *ГАБАРДИНОВИЙ* - Прикм. до *габардин*. Узагальнене значення немовби підсумовує усі можливі вживання прикметника і абстрагується від них. Як зазначає більшість дослідників, воно міститься в кожному конкретному значенні як спільний семантичний компонент, але самостійно реалізуватися не може (О.Земська, Г.Бортник, С.Кім). Таким чином, відмінність основного (первинного) значення ВП від подібних ЛСВ інших лексичних одиниць полягає в тому, що воно практично не реалізується в процесі мовлення. Тому при розгляді структури БВП, що функціонують у сучасній українській прозі, таке значення умовно вважається первинним номінативним (ПНЗ), що дозволяє точніше описати цю структуру, а також виявити семантичні зв'язки між ЛСВ, які її утворюють.

Необхідно зауважити, що реально структура аналізованих лексем міститиме лише похідні (вторинні) номінативні значення (ВНЗ). Адже ВП, регулярно сполучаючись із іменниками певної семантичної групи, утворюючи із ними типові контексти, актуалізують не загальне, невизначене, а конкретне відношення.

Полісемія відіменних прикметників, структуру яких складають НЗ, формується по-різному. Частина прикметників набуває багатозначності внаслідок поєднання кількох ПНЗ, що зумовлене словотвірними зв'язками прикметника, утвореного від полісемантичного іменника або від різних іменників (*АБАТСЬКИЙ* — прикм. до *абат* і *абатство*). Функціонують у художній прозі і такі ВП, які у СУМ(і) зафіксовані лише з вторинними номінативними значеннями (*ФЕТРОВИЙ* — *Пов'язаний з виготовленням фетру й виробів з нього. // Пошитий, зроблений, виготовлений з фетру*). І, нарешті, третя група ВП із НЗ об'єднує такі лексеми, які у своїй семантичній структурі поєднують ПНЗ та ВНЗ. Вона є найбільш чисельною.

Багатозначні ВП, у структурі яких поряд із НЗ наявні УКЗ, функціонують у сучасній українській прозі найактивніше. Їх кількість становить приблизно 53,1% від усіх інших досліджуваних лексем. УКЗ виникають здебільшого внаслідок відшарування від загальної кількості ознак, на основі яких формуються ЛСВ, конкретно-чуттєвих або абстрактних ознак. При цьому можуть виникати як однопланові асоціації за кольором, звуком, смаком, формою, температурою, міцністю, твердістю гнучкістю тощо, так і комплексні - за кількома ознаками. Подекуди до якоїсь ознаки додається ще й оцінка.

Можливості конотативного вживання прикметників цієї групи неоднакові. Серед них є такі, у семантичній структурі яких наявне лише одне УКЗ, або два, три і більше. Тому, звичайно, останні є найбільш багатозначними у порівнянні з іншими. Так, наприклад, ВП *сонний* у своїй семантичній структурі має 15 ЛСВ, *молочний* - 14, *кривавий*, *хатний*, *сердечний* - 10, а *людський* аж 21 ЛСВ. Кількість УКЗ у прикметників цієї групи здебільшого визначається категоріальною властивістю ВП - передавати ознаку через відношення до предмета. У зв'язку з цим простежується закономірність: чим більше якісних сем є у значенні твірного іменника, тим більше ЛСВ із конотативним значенням можуть мати такі прикметники.

Серед проаналізованих лексем прикметники структурно-семантичної групи $\sum_N^1 \text{НЗ} + \sum_N^1 \text{ОКЗ}$ становлять порівняно невелику кількість (приблизно

19,8% від усіх досліджуваних ВП). ОКЗ характеризуються невисокою частотністю, новизною асоціативного зіставлення. Серед них можна виділити такі, що реалізуються в основному у мінімальному контексті (*дротяний чуб*), та контекстуально зумовлені, тобто ті, що реалізуються в широкому контексті ("... *тьотя приховано й незграбно осипала Лялю своєю спраглою серпневою любов'ю, що наливалась і відстоювалась протягом її життєвого літа*" (Гончар). Перші, мабуть, володіють помітною здатністю до закріплення у мовній системі, тим більше, що напрямки розвитку їх семантики традиційні. Природно, що структури ВП, які належать до цієї групи, неоднорідні. Можна виділити такі прикметники, що стають багатозначними лише за рахунок набутого у художніх творах ОКЗ. ОКЗ можуть розвивати також такі ВП, у структурі яких є кілька НЗ. Окремо виділяємо прикметники, які, функціонуючи в художній українській прозі, набувають ОКЗ, хоча у СУМ(і) вони не зафіксовані навіть із відносним значенням (*ковильні вуса*, *апогейна*, *інфарктна ніч*, *шайтанська посмішка*).

До структурно-семантичної групи $\sum_H^1$ НЗ + $\sum_H^1$ УКЗ + $\sum_H^1$ ОКЗ належать БВП, у яких словником якимось чином уже зафіксовано образне вживання, тобто УКЗ, і які у художніх творах можуть набувати нових ОКЗ. Таких прикметників небагато, приблизно 5,1% від усіх досліджуваних лексем (*макові цятки поту*, *газетна освіта*, *вечорові вії*).

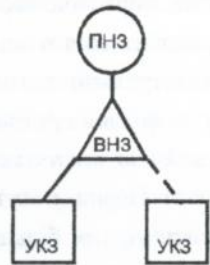
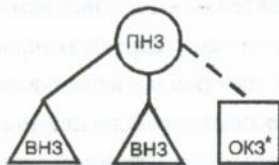
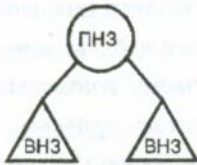
При розгляді семантичних зв'язків між ЛСВ у структурі БВП виявлено, що значення полісемантичного слова можуть бути поєднані в одне ціле по-різному: одні з них не знаходяться в ієрархічних відношеннях, а інші - утворюють ієрархічні структури. На основі положень про внутрішній синтаксис у семантиці (В.Морковкін, М.Кочерган) виділено такі типи семантичних зв'язків у структурі українських відносних прикметників: а) сурядний; б) підрядний; в) комбінацію сурядного та підрядного. У свою чергу підрядний та поєднання сурядного й підрядного зв'язків мають кілька різновидів. Підрядний представлений у структурах із одним залежним ЛСВ та з кількома підрядними, останні можуть поєднуватись однорідною, неоднорідною, послідовною або змішаною підрядністю. Це ілюструє, напр., схематичне зображення семантичної структури прикметників (у схемах зв'язок на основі актуальної семи позначено прямою безперервною лінією, на основі потенційної — штрих-пунктиром):

СМЕРЕКОВИЙ;

СЕРПНЕВИЙ;

ГОРТАННИЙ;

ТИГРЯЧИЙ.

Найчастіше у структурах досліджуваних лексем простежується підрядний зв'язок між ЛСВ (приблизно 58,5 %), порівняно рідко сурядний (приблизно 5,5 %). Для структур із кількома підрядними найбільш характерна неоднорідна підрядність, найменш — послідовна. Внутрішня впорядкованість значень полісемантичних ВП, як одиниць похідних, визначається певною мірою особливостями семантичної структури іменників, від яких вони утворені. Встановлено, що між первинними номінативними значеннями простежується лише сурядний зв'язок (*ПЕРУКАРСЬКИЙ* — прикм. до *перукар* і *перукарня* **ПНЗ** **ПНЗ**), між вторинними номінативними — частіше однорідна підрядність, між узואльно-конотативними та окаяонально-конотативними — звичайно неоднорідна підрядність. Причому поєднані однорідною підрядністю вторинні номінативні значення практично завжди виникають на основі актуальної понятійної семи (архісеми), а узואльно-конотативні та окаяонально-конотативні значення, поєднані неоднорідною, рідше послідовною підрядністю та сурядністю, — на основі потенційної диференційної семи.

У другому розділі “Напрямки розширення семантики багатозначних відносних прикметників у сучасній українській прозі” предметом аналізу виступають переносні конотативні значення досліджуваних лексем. Вони виникають у процесі затрати значення відношення до певних класів предметів, осіб, явищ внаслідок метафоричного переносу. Такий процес звичайно називають терміном “оаяісення” відносних прикметників (В.Виноградов, Н.Арутюнова, Т.Архангельська, Л.Донецьких, О.Земська, А.Шамота, О.Шрамм та ін.). Іноді якісні конотативні значення формуються на базі метафор, які нашаровуються на метонімічні та еліптичні словосполучення.

Дослідники неодноразово вказували на системний характер виникнення у слова переносних значень (М.Покровський, В.Виноградов, В.Звегінцев, Г.Уфи-

мцева, Ю. Апресян, В. Гак, В. Русанівський, М. Кочерган та ін.). У зв'язку з цим виділяються тематичні групи відносних прикметників, які у сучасній українській прозі збагачують семантичну структуру шляхом виникнення переносних конотативних значень. Згадані тематичні групи прикметників окреслюються з урахуванням тематичної приналежності твірних іменників.

Переносні конотативні значення неоднорідні. Не у всіх випадках можлива їх ідентифікація через якісні прикметники (так, переноси за формою, акустичними ознаками дуже важко піддаються такій ідентифікації; ОКЗ, що виникають у метонімічних, еліптичних сполученнях, тобто естетичні значення, принципово неможливо точно пояснити за допомогою синонімічних якісних прикметників). Іноді конотативні якісні значення відносних прикметників розвиваються на ґрунті комплексного переносу, тобто одночасно за кількома ознаками.

З огляду на викладене переносні конотативні значення відносних прикметників класифікуємо, зважаючи не на конкретний прояв переносної семантики, а на ознаки, за якими ті чи інші прикметники реалізують переносні значення. Послугуємося при цьому запропонованим О. Шраммом розподілом ознак на емпіричні та раціональні. Емпіричні ознаки сприймаються органами чуття й усвідомлюються людиною внаслідок одноступеневої мислительної операції зіставлення з "еталоном". Вони поділяються на зорові, слухові, нюхові, смакові, дотикові, а також ознаки, що сприймаються за допомогою м'язового напруження. Переносні конотативні значення, що розвиваються на основі зорових ознак, неоднорідні, оскільки за допомогою зору може сприйматися колір та характер відображення світла, форма, розмір, здатність до руху.

Виявлено, що переноси за емпіричними ознаками найчастіше стають основою виникнення конотативних якісних значень БВП тих тематичних груп, що об'єднують лексеми, утворені від іменників, у семантиці яких зорові, слухові, запахові, тактильні та ін. ознаки є суттєвими, як напр., у відносних прикметників, мотивованих іменниками — назвами аморфних речовин (антрацитовий блиск очей, воскове чоло), неаморфних речовин (смарagdові хвилі, рубінові уста), металів (золотий колос, сталева сивина), рослин (волошковий очі, пшеничне волосся), тканин (оксамитова шкіра, шовкове волосся), продуктів харчування (медові пахоці трав). Найактивніше у сучасній прозі розвиваються конотативні якісні значення за емпіричними ознаками кольору, блиску, форми, звуку, значно рідше — за смаковими, запаховими й дотиковими ознаками.

Рациональні ознаки безпосередньо не сприймаються органами чуття, а виникають на основі інших сприйнятих органами чуття ознак у результаті мислительних операцій аналізу, зіставлення, умовиводів. Вони можуть бути власне раціональними та оцінними. Конотативні якісні значення відносних прикметників, що формуються на базі переносів за власне раціональними ознаками, за своєю семантикою поділяються на такі, які розвиваються шляхом переносів за: а) фізичними; б) інтелектуальними; в) емоційними ознаками; а також за ознаками, що відбивають: г) риси характеру особи та особливості поведінки живих істот та д) властивості предметів, процесів, явищ тощо, які безпосередньо чуттєво не сприймаються.

Крім того, що нерідко переноси за власне раціональними ознаками невіддільні від переносів за емпіричними ознаками, виявлено ще й іншу особливість: коли відносний прикметник сполучається із абстрактним іменником, то не тільки створює образ, а й додає до характеристики, вираженої значенням абстрактного іменника, додаткові семантичні елементи іншого плану. Так, якщо абстрактний іменник характеризує поведінку, вдачу кого-небудь, то відносний прикметник доповнює відповідну семантику ще й емоційним, інтелектуальним або оцінним компонентом. Тому у багатьох тематичних групах складно розмежувати не лише переноси за раціональними й емпіричними ознаками, але й за класифікаційним напрямком переносів, тобто виділити групи переносів власне раціональних чи оцінних. Таким чином, окреслюючи певну групу переносів, ми зважаємо також на те, що переносне конотативне значення різнопланове і певна ознака — лише одна із кількох, які лежать в основі переносу.

Переноси за власне раціональними ознаками найтипівіші для тих тематичних груп ВП, у значеннях твірних іменників яких суттєвими є не зовнішні ознаки, а інші ознаки: емоційні, напр., для відносних прикметників, утворених від іменників — назв осіб за статтю, віком, родинними та іншими стосунками (*материнський, батьківський, товариський*), для відносних прикметників, утворених від іменників, пов'язаних із літературою, мистецтвом (*анекдотичний, сатиричний, ідилічний*), для відносних прикметників, утворених від іменників, пов'язаних із міфологією, релігією, обрядами (*диявольський, святковий, ангельський*); інтелектуальні, зокрема для відносних прикметників, утворених від іменників, що пов'язані із навчанням, освітою (*академічний, абетковий, студентський*) тощо. Причому особливістю таких УКЗ та ОКЗ є їх багатоплановість, яка виявляється у тому, що одночасно може позначатися і якась зовніш-

ня ознака (форма, звук, розмір тощо) і внутрішня (інтелект, емоційний стан, риси характеру особи). Це зумовлено як позамовними причинами - взаємозв'язком та взаємозалежністю різних якостей людини, так і мовними - існуванням певних традицій переносного вживання окремих ВП. За власне раціональними ознаками найпоширенішими є переноси, внаслідок яких у ВП актуалізуються конотативні значення, що окреслюють риси характеру та особливості поведінки істот, а також значення, які виникають за ознаками, що виражають властивості предметів, процесів, явищ тощо, які безпосередньо не сприймаються органами чуття. Порівняно рідко розвиваються узуально-конотативні та оказіонально-конотативні значення за власне раціональними фізичними ознаками.

Виявлено, що практично на усі конотативні значення, які виникають у досліджуваних лексемах, накладається оцінка. Це стосується як тих значень, що розвиваються шляхом переносів за емпіричними ознаками, так і тих, в основі яких лежать власне раціональні ознаки. Саме тому розвиток конотативних якісних значень на базі переносів за оцінними ознаками є для досліджуваних відносних прикметників найпродуктивнішим. Серед оцінних виділяються ознаки: а) натуральності - ненатуральності, відповідності - невідповідності природній, соціальній та іншим функціям; б) інтелектуально-оцінні; в) оцінно-емоційні; г) оцінно-етичні; д) оцінно-естетичні; е) оцінно-прагматичні.

Особливістю вказаних значень є те, що вони здебільшого є наслідком комплексних переносів, за яких у семантиці прикметника актуалізується одночасно певна емпірична ознака, наприклад, акустична (*медовий* голос), власне раціональна (прикметник характеризує поведінку, емоційний стан тощо) та оцінна ознака. Домінанта оцінки простежується при формуванні досить обмеженої кількості переносних значень. Найчастіше це стосується значень, що виникають за оцінно-прагматичною ознакою і характеризують переважно предмети, явища, процеси тощо (*королівський харч*, *золоті землі*).

Встановлено: оцінно-естетичні компоненти семантики частіше супроводжують УКЗ та ОКЗ, що розвиваються на базі емпіричних ознак, а на значення, основою яких є власне раціональні ознаки, нашаровуються оцінно-етичні, оцінно-емоційні та оцінно-інтелектуальні компоненти семантики. Переноси за емоційно-оцінними ознаками найпоширеніші у відносних прикметників, утворених від іменників - назв осіб за статтю, віком, родинними та ін. стосунками, за інтелектуально-оцінними - у тих, які мотивуються іменниками, пов'язаними із навчанням, освітою тощо та іменниками - назвами видів діяльності.

Результати дослідження полісемантичних відсубстантивних прикметників, які активно функціонують у сучасній українській прозі, відображені у висновках. Основні з них такі:

1. Багатозначність відносних прикметників виявляється у тому, що: по-перше, вони можуть мати кілька прямих номінативних значень, які зумовлені словотвірними зв'язками прикметника, утвореного від багатозначного іменника або різних іменників; по-друге, одна і та ж ознака може набувати певних уточнень, специфікацій стосовно предметів різних класів, що оформлюються як різні вторинні номінативні значення; по-третє, у семантичній структурі прикметників розвиваються переносні якісні значення. А отже, семантична структура БВП є нежорсткою і відкритою.

2. Структурними компонентами полісемантичних ВП, що функціонують у сучасній українській прозі, є номінативні (первинні й вторинні), узуально-конотативні та оказіонально-конотативні значення.

3. У багатозначних відносних прикметниках набір зазначених ЛСВ може бути різноманітним. На основі цього виділено такі структурно-семантичні

групи аналізованих лексем: 1) $\sum_H^1$ НЗ; 2) $\sum_H^1$ НЗ + $\sum_H^1$ УКЗ; 3) $\sum_H^1$ НЗ + $\sum_H^1$ ОКЗ; 4) $\sum_H^1$ НЗ + $\sum_H^1$ УКЗ + $\sum_H^1$ ОКЗ.

Найактивніше функціонують у художньому мовленні БВП другої з указаних груп, і навпаки - найменш чисельна третя структурно-семантична група.

4. ЛСВ у структурі багатозначних прикметників можуть бути поєднані такими типами семантичного зв'язку: сурядним, підрядним, комбінацією сурядного та підрядного. У свою чергу підрядний та поєднання сурядного й підрядного зв'язків мають кілька різновидів. Підрядний представлений у структурах із одним підрядним ЛСВ та з кількома підрядними, останні можуть поєднуватись однорідною, неоднорідною, послідовною або змішаною підрядністю. Найчастіше у структурах досліджуваних лексем спостерігається підрядний зв'язок між ЛСВ, порівняно рідко - сурядний. Для структур із кількома підрядними найбільш характерна неоднорідна підрядність, найменш - послідовна.

5. Основний шлях утворення якісних конотативних значень ВП - їх метафоризація. Розширення семантичної структури багатозначних відносних прикметників у сучасній українській прозі відбувається внаслідок розвитку узуально-конотативного та оказіонально-конотативного значень за кількома

напрямами, в основі яких лежать переноси за такими ознаками: а) емпіричними; б) власне раціональними; в) оцінними. Причому існує залежність між напрямком переносу і приналежністю прикметника до тої чи іншої тематичної групи.

6. Шляхи розвитку семантичної структури багатозначних відносних прикметників, що функціонують у сучасній українській прозі, як і полісемантичних якісних прикметників, визначає загальнодіалектична закономірність, що проявляється у спрямованості думки від простого до складного, від конкретного до абстрактного. У відносних прикметників вказана закономірність набуває різної конкретної реалізації. Так, переважна більшість ВП, утворених від іменників - назв конкретних предметів(аморфних речовин, неаморфних речовин, металів, тканин, рослин, продуктів харчування) розвиває конотативні значення на основі переносів за емпіричними ознаками, на які досить часто накладаються й оцінні ознаки. У групах ВП, які утворені переважно від абстрактних іменників (назв деяких видів діяльності, часових проміжків тощо) чи ВП, які є похідними від іменників - назв осіб, для характеристики яких ознаки внутрішнього плану більш важливі, ніж зовнішні(напр., найменування осіб за соціальним, професійним статусом, статтю, віком, родинними та іншими стосунками), а також у частини відносних прикметників, пов'язаних із навчанням, освітою, військовою справою, назвами місцевостей тощо, частіше розвиваються УКЗ та ОКЗ за власне раціональними ознаками. У складі комплексних переносів також здебільшого розвиток семантики йде від емпіричної до власне раціональної ознаки, а від неї - до оцінної.

Отже, семантична структура БВП нежорстка й відкрита, а її розвиток у сучасній українській прозі зумовлюється насамперед тим, що у сфері художнього мовлення перетворень зазнають усі типи лексичних значень ВП, але найактивнішими виявляються процеси актуалізації переносних узуально- та okazіонально-конотативних значень.

За темою дисертації є такі публікації:

1. Семантика відносних прикметників, утворених від іменників назв металів // Дивослово. — 1997. — N 8. — С.13-15.
2. Вивчення семантики слова у вузі // Дивослово. — 1997. — N 10. — С.34-36.
3. Компонентний аналіз лексичного значення в процесі вивчення полісемії у курсі сучасної української літературної мови // Наукові записки: Українська лінгводидактика / Тернопільський державний педагогічний інститут. — 1997. — Вип.1. — С.70-73.
4. Конотація багатозначних відносних прикметників як семантико-

стилістична проблема //Матеріали науково-практичної конференції “Мовна освіта в контексті завдань середньої і вищої школи”. — Тернопіль. — 1995. — С.65-67.

5. Семантична структура багатозначних відносних прикметників у сучасній українській мові(на матеріалі художньої прози) // Матеріали 5 Міжнар. наук. конф.”Семантика мови і тексту”: У 2-х ч. — Івано-Франківськ. — 1996. — Ч.1. — С.208-209.

Штонь О.П. Полісемія відносних прикметників (на матеріалі сучасної української прози 50 — 80-х років ХХ століття). - Рукопис.

Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 — українська мова. — Тернопільський державний педагогічний університет, 1997.

У роботі досліджується семантична структура багатозначних відносних прикметників української мови. Визначені й описані структурно-семантичні групи відносних прикметників, а також типи семантичних зв'язків між ЛСВ (номінативними, узуально- та okazіонально-конотативними) у їх структурі. Виявлено закономірності семантичного розвитку відносних прикметників різних тематичних груп у сучасній українській прозі.

Ключові слова: полісемія, лексико-семантичний варіант, відносний прикметник, номінативне значення, узуально-конотативне значення, okazіонально-конотативне значення, тип семантичного зв'язку, тематична група.

Штонь Е.П. Полисемия относительных прилагательных (на материале современной украинской прозы 50 - 80-х годов ХХ столетия). - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 — украинский язык. — Тернопольский государственный педагогический университет, 1997.

В работе исследуется семантическая структура многозначных относительных прилагательных украинского языка. Определены и описаны структурно-семантические группы относительных прилагательных, а также типы семантических связей между ЛСВ (номинативными, узуально- коннотативными и okazіонально-коннотативными) в их структуре. Выявлены закономерности семантического развития относительных прилагательных разных тематических групп в современной украинской прозе.

Ключевые слова: полисемия, лексико-семантический вариант, относительное прилагательное, номинативное значение, узуально-коннотативное значение, окказионально-коннотативное значение, тип семантической связи, тематическая группа.

Shton O.P. Polysemy of relative adjectives. (on the basis of modern Ukrainian prose of 50-80 th of the 20th century). — Manuscript.

The dissertation for receiving the scientific title of candidat of philological sciences, speciality 10.02.01 — Ukrainian language. — Ternopil State Pedagogical University, 1997.

The semantic structure of the polysemantic relative adjectives of the Ukrainian language is being investigated in the given research work. The structural semantic groups of relative adjectives and also the types of semantic connections between lexico-semantic variants (nominative, usual-connotative, occasional-connotative) in their structure are defined and described. The principles and laws of semantic development of relative adjectives of different thematic groups in modern Ukrainian language are revealed.

Key words: polysemy, lexico-semantic variant, relative adjective, nominative meaning, usual-connotative meaning, occasional-connotative meaning, type of semantic connection, thematic group.

431435

AB 38.715